

FEJEZETEK A PETŐFI-KÉRDÉSHEZ.

Szerelmi kalandokat hajhász donjuani provokálással, de az elméleti emberek anafrodiziakus kórjeleivel, minők: a monogám alaptermészet mellett fellépő nagy és korai vágyakozás,¹ a szatiszfakció meglehetősen feltételektől-korlátolt lehetősége.² Könnyű diadalokat keres, mikor kizárólag a nagy és szűzi visszataszítás, a leküzdhetetlennek tűnő akadály gerjeszti fel szerelmét.³ Csupán hogy magát kábítsa, makacsságát elégítse ki az így demonstrált, kézzel foghatóvá tett testi és lelki szabadság magára bocsátott zivataraiban!

Ez a Petőfi «féktelen» fiatalságának, «korhelykedésének», bohém-ségének és kitagadtatásának lélektani magyarázata. A nehézség: egy-

¹ A színészet utáni vágygal jellemzően összenöve már Aszódon mutatkozik az e fajtájú szerelem: (v. ö. Ady: i. h. 428. l.: «nemi kielégítetlensége nem kicsi mértékben szédítette a színpad felé», mihez v. ö. még u. o. 429. 509. l. stb.) A Borcsa nevű fiatal énekesnő iránti érdeklődést állítólag maga a költő ismerte fel oly tényezőnek, mely a színpad felé taszította (L. Kemény János: *Adatok Petőfi Sándor életrajzához*; Koszoru V. 1881. 143. l.). E két szabadsági törekvés egymást támogató ilyen kapcsolata állandóan és fokozódva kimutatható s még a Juliával való ismeretség korába is szinte döntő jelentőséggel nyúlik bele (P. Cornélia).

² Már Gyulai mondja: «nem igen udvarolt nőknek. Nem eléggé ügyes s egy kissé vadóc volt. Kevés ismeretséget, még kevesebb hódítást tőn» 17. l. V. ö. a 18. l. is.

³ Ezt Julia is észrevehette, mert gyakoriak naplójában az ilyenfajta célzások: «Ha még most sem tartá meg adott szavát, — midőn oly *nehezen és vigyázva* nyerheti meg *vágyai celját!* Önkénytelenül eszembe jut: vajjon mit várhatnék akkor tőle, ha már birtokába adnám lelkem minden gondolatát, ha ki lenne elégítve szenvedélye» (1846. dec. 6.) — «De hátha talán elveszti becsét szerelmem már most előtted, mert *tettségjű lelkednek nem kell érte többé küzdeni*» (1847. febr. 8.) — és «A megszokás és *folytonos, akadályok nélküli bírás* nem untatná-e meg önnel a nőt» (ápr. 26.) — Ehhez l. Ady jellemzését i. h.: «nagy és igazi szerelmei azok voltak, amelyekről oly távol volt, mint az *Élet a Haláltól!*» (429. l.).

felől Petőfi kétségtelenül erkölcsi jelleme,¹ másfelől a tagadhatatlan «tombolás» csakis ily érzelmi vonatkozásban egyeztethető össze. Ez (kívülről nézve), az «egy tőből fakadt» két véglet: forradalmiság és nyárspolgárság, korlátatlanság és korlátoltság² első találkozására; ez (belülről) két végzetesen hasonló természet találkozásának eredménye a helyzetében gyengébb, de lélekben erősebb félen szemléltetve. Ez erős nyomás eredménye a sebzett lélek végtelen impresszionizmusa, mely a költő végzetes lelki tulajdonául e ponton alakul ki.

De nemesebb utakon is vezet ez a művészi (és írói) egyéniség s szabadság fokozására irányuló, őrzőngő törekvés. Éjjel és nappal *tanul*. Mindent, amiről csak sejti, hogy ambícióit szolgálhatja, úgy hogy a rengeteg tanulás és olvasás nélkül nem volna tökéletes a róla rajzolt kép.³

Ami mindenekelőtt nyelvi ismereteit illeti, már 1838-ban, mikor Aszódról eljött, latinul és németül «elég helyesen» beszélt⁴ és később (1840—2) főleg a németben tökéletesítette magát sok olvasással és fordítgatással is (1843-tól a Külföldi Regénytár számára), de a latin írókról se feledkezett meg.⁵ Ugyancsak pápai diáksága (1841—42) fordítja figyelmét a *francia* nyelv tanulása felé, melyet debreceni tele alatt sajátít el az olvasás és fordítás fokáig és Pesten tökéletesít.⁶ Főként Shakespeare kedvéért, kit addig csak fordításban olvashatott, 1845—6-ban megtanul angolul — mindezt magánúton, és — miután már előzőleg magában is próbálkozott — úgy látszik 1846/7 elején (Pákh-kal együtt) olaszul is Messi Antaltól s mindenesetre vitte valamire, ha olaszban való jártasságát nincs is jogunk oly fokúnak feltételezni, minőt az említett egyéb nyelvekben szerzett.⁷ Ezekén kívül még a spanyol nyelv is érdekelhette, legalább is könyvei jegyzékében egy spanyol nyelvtan is található.⁸ Csak épen utalunk egyébirányú

¹ «Erkölcsei világnézete és ami több, élete teljesen az uralkodó erkölcs alapján áll». Babits. 1580. l. (1579. l. is) és Kristóf Gy.: Prot. Szemle 653. l. stb.

² Babits: u. o.

³ «Roppant munkásságát» már Gyulai és utána Meltzl hangsúlyozták.

⁴ Ahol mellőzhető, nem hivatkozunk az Életrajzra.

⁵ «Zoltán fiam életrajzá»-ban (1849 július) Tacitus olvasójának láttatja magát, sőt fordította is Tacitust; azonban töredékei, úgy látszik, elvesztek. (Szépirodalmi Figyelő. 1862. II. 299. l.)

⁶ Bemhez több levelet írt francia nyelven (Havas: VI. 227—233. és 477. l.) és több rávonatkozó költeményét fordította le neki németre vagy franciára.

⁷ V. ö. Névy L.: *Petőfi olasz tanulmányai*. Koszorú III. 265—8. l.

⁸ ‚Verzeichniss der Petőfi'schen Bücher‘ (Közölte Thallóczy L. M.

stúdiumai közül természettudományi (Buffon könyveit már Aszódon olvassa), elméleti dramaturgiai (Tieck, Rötcher), filozófiai¹ és főképp világtörténelmi tanulmányaira.

Hogy mennyit olvasott, lehetetlen volna itt felsorolni. A magyar írók közül Gvadányit², Csokonait és Vörösmartyt majdnem egészben tudja könyv nélkül; Gaál József mély hatással volt rá, szerette Jósikát, Bajzát, olvassa neves kortársait (Arany, Tompa, Garay stb.), a két Kisfaludyt már szintén az iskolából ismeri, stb. A latinok közül főleg diákkorában, a könnyed és elegáns Ovidius, a férfias Horatius,³ egyik-másik történetíró,⁴ Cicero, később Tacitus volt kedveltje. A németek közül Lenaut, Schillert, Heinet nemcsak hogy ismerte, de mutatja is ezt; Claudiustól és Matthisontól — a régi divat szerint — fordított (1842); Goethet, ha nem is szerette, olvasgatta. Az angolok közül több példányban bírja, sokszor olvassa Byront és Shelleyt, istenfti Shakespearet, rajong Dickensért, ismeri sőt fordítja Mooret is. Gallomániája köztudomású.⁵ Belenéz minden francia könyvbe, mi elé akad. Voltaire, Bossuet, Sand, Balzac, Montesquieu talán csak felületesen, de annál mélyebben foglalkoztatják elméjét V. Hugo, Dumas, Sue és általában a romantikusok, talán közvetve csak Rousseau, egész közelről Béranger és úgy látszik H. Moreau; Lamartine és a francia forradalom számos szónoka és történetírója évek során át

Könyvszle 1879. V. 210—217. l. Baróti: *Ujabb Petőfi reliquiák* 63—71 l. és Havas: VI. 494—500 l.) 26. sz. a.: *Grammaire Espagnole*, par F. M. Noriége. Páris. 1842.

¹ Eötvös J. br. célzó utalása után Meltzl tudományosan igyekezett bizonyítani (*Petőfi jelszava*: i. h. 35—79. l.) hogy Petőfi a «legfilozófusabb magyar költő».

² Hiripi Gáspár (a *Hóhér kötelé*-ben) a maga örökös Gvadányi-idézeteivel erősen szubjektív vonás (v. ö. Havas jegyz. VI. 499.) L. még *A régi, jó Gvadányi* c. költeményét (1844), hozzá Havas: II. 496. l. és az *Úti levelek* sokszor idézett helyét: «Sokért nem adnám, ha én írtam volna a Peleskei nótáriust» (Havas: VI. 395.).

³ Gyulai szerint (14. l.) ugyan Goethevel együtt megvetette Mæcenas miatt (?), de Aszódon mindenesetre ismételtén olvassa és soproni katonasága alatt «Horatius-szal a történetartóban és Schillerrel csákójában — jár fel s alá az őrhelyen» (Jókai: i. h. XXIV. l.) Idézni is szokta.

⁴ Velleius Patereulus pl. már Aszódon megfordul kezében (*Életr.* I. 81/2); Sallustius illetőleg v. ö. u. o. III. 225. jegyz. stb.

⁵ Példának e két nyilatkozata álljon: «Honneur aux enfants de la France mondja Béranger s mondja utána minden becsületes ember» (Havas: VI. 18.) és «szeretömet és a franciákat és a túróstészát és a rónaságot fülem hallatára ne gyalázza senki» (V. 354.)

«csaknem kirekesztőleges olvasmányai». (Naplója 17, márc. 1848.) És hány szellemmel ismerkedett meg elméleti és gyakorlati színészkedése közben! Semmi kétségünk sem lehet, hogy bár gyakran «affektálta» a tudatlant, nagyobb műveltségre tett szert, mint legtöbb érdemekben megöszült kor- sőt kartársa¹ és megérdemli Fischer dicséretét: «Ungar aber auch Europäer».

Hogy e rengeteg munkát oly rövid idő alatt miként tudta elvégezni, van rá pár jellemző adatunk: éjjel és nappal, lázban. Soproni katonáskodása alatt «a kaszárnyában — szuronya karikájába gyertyát tesz és úgy olvas éjszaka idején».² Pápán egész nap, sőt gyakran egész éjjel, reggeli 3—4 óráig olvas. Beck Károly német költő látogatásakor, mely Petőfi, Danton, Robespierre-rajongása idejére esik, roppant halaványan látja a költőt, ki csakugyan «éjszakázott», mert «a nap már felkelt és ő még a könyvek könyvébe (a francia forradalom történetébe) merülve ült». És elhithetjük a német látogatónak vagy Fischer elbeszélésének azt a Petőfire valló kitérést, mely szerint: «*tanulni, olvasni* s nem csupán saját énjének szegényes örömeivel és fájdalmaival foglalkozni, — ez a valóságos jótétemény».

Látjuk, hogy e nagy fajsúlyú lelket a reakciók hullámai erős ívvel vetették ki medréből. Itt állandó harc folyik az alaptermészet és a felébresztett reakciók között, melynek eredménye: ingadozások *látszólagos kétfélesége úgy költészetében, mint életének külső tényeiben*.

Költevényei majd gyengéd alaphajlamait, majd egyensúlyvesztett ingadozását, majd a művészi szabadságvágy legszilajabb hangjait visszahangozzák anélkül, hogy egyéniségének egységét legtávolabbról is veszélyeztetnék. És ez természetes: lelki életét két állandó pont szabályozza; az élő élet szakadatlan kontaktusa és az érzésnek — a szív végtelen sebezhetőségéből folyó — kizárólagos uralma. Az «utánzások» csak látszólagos ellenmondás, mert olvasmányai, tanulmányai az életteremtette hangulatok nem véletlen, de *keresett erősítői*:³ csak olyan író «ismer», akit szeret,⁴ és csak azt szereti, akiben magát szerethette meg.

¹ V. ö. Fischer, 249/250. l.

² Sass dr. közl. (Vasárnapi Ujság 1844.)

³ «Azok közé az emberek közé tartozott, — akik mindent tudnak, megtanulnak, ami nekik kell s akik okvetlenül meglegelik azokat az olvasmányokat, amelyekre szükségük van» Ady 339. l.

⁴ «Elöttem minden ember annyit ér, amilyen értékű a szíve» — mondja épen az «agyagszívű» Goethe lekicsinylése után, akit «nem szí-

Ez érzéshullámszásban — nagyban és egészben — *alaphangulatának* feltetszését jelentik családi idilljei és genre költeményei, úgyszintén romanticizmusának nyilvánulásai. *Egyensúlyvesztettségének* felszálló buborékai a természetszerűleg erőt nélkülöző s ezért nála nem is nagy költői értékű pesszimiztikus költeményei¹ és ironikus bordaljai. És végre: a keresett, *szabad, művészi egyéniség* mérföldmutatói az erőszakos és önhajhászó korhely- és bordalok, a szabadságot, katexochén egyéni szabadságot visszhangozó akkordok.

Hogy a serdülő Petőfinek lelkéből folytak a családi képek és érzések mély hullámai,² azt részben hajlamai,³ részben szülei iránti meleg érzelmei eléggé kétségtelenné tehetik és talán nem kell Szigetvárival az öreg szabó-nagyapját büszkén megénekelő Bérangert látnunk a „jó öreg korcsmáros” írója mögött, kinek egyénisége, a szelidség és «bátorság» eme különös összetétele eléggé megokolja, hogyan «mer» neki — először a magyar irodalomban — édesanyja és édesapja lenni, — amint már Gyulai és utánatoldva Riedl megjegyzték.

Bár az álmodozó megfigyelő hajlandósága, lelkek és dolgok felé hajló szeretete⁴ magyarázza a genre-nak költői regiszterébe tartozá-

velhet), «utál, akitől «undorodik, mint a tejfölös tormától». «Előbb meg tudnék azzal barátkozni, ki valami szenvedélyében ezer rosszat követett el rajtam, mint a hideg emberrel, ki ezer jót tenne velem. Aki másokat nem szeretett, azt mások sem szerethetik, legfőleg bámulhatják. S jaj azon nagy embernek, kit csak bámulni lehet de szeretni nem. A szeretet örök, mint az isten, a bámulat mulandó, mint a világ.» (9. úti levél júli 6. 1847.) Ugyanigy: «Bozzal együtt legkedvesebb regényíróm Dumas Sándor. Nála is vannak nagyobb írók akárhányan, de kedvesebb, szeretetreméltóbb egy sincs. És ez a fődolog. Nem bámulatni, hanem szerettetni! ez legalább az én vágyam, törekvésem». (18. úti lev.)

¹ Értéküket Meltzl eléggé elszigetelt véleménye (Acta Comp. 1884. i. h. 184. l.) tartja csak magasra.

² «Petőfi's Genius hat nie kräftigere und orgreifendere Accente gefunden, als in seinen Familienbildern» Fischer 236. l.

³ «Ideálja a visszavonult jó családi élet» Babits, 1582. l.

⁴ A viszony, melyet e kettő Petőfi lelkében fentart, mindenesetre megérdemelné a komoly és elfogulatlan vizsgálatot már azon tévhiteknél fogva is, melyeket Petőfi természetimádásáról úton-útfélen hangoztatnak. Ahelyett, hogy fejtegetésébe bocsátkoznánk: mennyire az elméleti ember érzelmes felengedése az ő természetszemlélete, kommentár nélkül utalunk egy elhanyagolt nyilatkozatára: «A vásár legkedvesebb látványaim egyike... átaljában mindazon hely és alkalom, hol *minél több embert* láthatok. Én a természetnek is meleg barátja vagyok, de hiába! egy szép hölgyet, egy részeg embert stb. mégis *sokkal nagyobb gyönyörűséggel szemlélek, mint akármely táját.*» Úti jegyzetek. (Havas V. 347. l.)

sát, sőt gyökeres költőiségének magas fokát is (v. ö. Gyulai i. h. 53/4. l.), egyes hangok és különösen a genreban gyakori refrain már felhívták figyelmünket az «érzelmes, ábrándos megindulás» költőjére, aki ezen oldalával Petőfinek *elnyomással fenyegetett alaphangulatát*, bántott húrját *igazolja*. Ez az első ok, hogy személyében megszereti Bérangert. Hogy ezt a nyilvánosság előtt minduntalan oszontálja,¹ úgyszólván kihívja azt, hogy iskolájába tartozónak mondják² (ha tévesen is), — csak részben magyarázza szeretetének mindent magába olvasztó foka, melyet a csak magával törődő splendid isolation öntudata túloz. Talán van ebben kis, csendben tüntető, a világnak szóló öngazolás; olyan hallgatag koncesszió, a makacsok jólismert hangos tagadásának magát szégyenlő, akarattalan cáfolata: a valami elődhöz tartozás naiv és hangtalan kikiáltása;³ gyenge pillanatok kis engedménye a kor követelményeivel, csendes deferálás a kritikával szemben.⁴ A hatalmas egyéniség tudatossága,⁵ a nagyság naiv becsületessége megengedheti magának a fényűzést, hogy ellentétek kiélezése, úgyszólván kiáltó különbségek aláhúzása helyett a rokonságot, hódolást, a (mérhetetlenül elenyésző) azonosságot hirdesse. Így kell értenünk, ha itt-ott mint egy pannus purpureus rikit egy bérangeri hang vagy külsőség, aminő végeredményben a sokszor felhozott refraindal is.⁶

A közismert lélektani törvény alapján, mely szerint az ábrándos lélek a borzalmas túlzásoknak is legjobb melegágya, — ugyanígy

¹ «A világ első költőjének» nevezi, sőt Pesten, az ágya felett függő Bérangerképre mutatva azt szokta volt barátainak mondani: «Ez az én istenem.» (Péchi Imre: *Petőfi Dunavecsén*. Koszoru. 1879. II. 370. l.)

² V. ö.: Kacziány: *Petőfi Album* 194—196. ll.

³ Erdélyi i. h. utal élesen a Petőfi előtti, sőt némileg az egykorú irodalom «iskolákba» oszlottságára.

⁴ Talán abban is van igazság, hogy a retorikus költészeti divat miatt merte pályája kezdetén csak bátortalanul, Pönögei Kiss Pál álnév alatt, kiadni legzseniálisabb népdalait. (Gyulai 8. l.)

⁵ Tudjuk Vahottné megemlékezéseiből («Rajzok a multból»), milyen valóságos egyéniségkultusszal őrzi önmagát; elkeseredve veti tűzbe Béranger legerősebb, mert legfrissebb hatása alatt — 1845 febr. elején — készült költeményeit, mikor Vahott az észrevehető hatásra figyelmezteti. L. még Ferenczi: *Béranger és Petőfi* 73. l. stb.

⁶ L. már előbb is, azonkívül Ferenczi: *Béranger és Petőfi* i. h., mihez v. ö. Fischer 229. l. «Petőfi hat — Bérangers Refrainlied in die ungarische Literatur eingebürgert, aber trotzdem das Lied selbstständig aus sich heraus geboren, so dass nur von einer Fortzeugung, nicht aber von einer Nachahmung die Rede sein kann.»

gyökerezik alaptermészetében a romanticizmus,¹ melyet a közhangulat is táplál benne. És bár Vörösmartyól Tóth Lőrincig alig van e korban magyar drámaíró, «aki ne áldozott volna a romantikus múzsa véres oltárán» (Havas), mégis tagadhatatlan, hogy a virágbaszökkenés és írói formábaöntés körül Petőfinél közelebbi szerepe van a romantikus «hugoi stílus» megismerésének (1844). E stílust «kiáltja» mintegy és félreismerhetetlenül aposztrofálja a bosszúmotivummal viselő műveinek: a *Hóhér kötelének* sarkos fordulataiban és borzongató különösségeiben,² a *Tigris és Hiénának* iszonyattal hatós párbeszépeiben³ s az ugyanez évben (1846) kelt Salgóban és Szilaj Pistában is, de elszórtan a debreczeni tél után, (mely Hugot kezébe adja), egész az Apostolig (1848) igen gyakran. Ám az osztentative odaállított ható egyéniség felületre tartozását és az egyéni hajlam kizárólagos vezetőségét mi sem bizonyítja jobban, mint a pusztá chronológia. Petőfi főleg akkor romantikus, mikor csügged, aggályai vannak, visszaremeg megtagadott, álmodozó múlt-magához, legtipikusabban: a kezdődő népszerűtlenség hangulatában (1848), — a hangulat terméketlenségéhez képest végül csak töredékeket és tervezeteket eredményezve (Caraffa drámatöredék, Spartacus drámaterv, Csák Mátéről és Rákócziról eposz tervezetek stb.) Ifjabbkori romanticizmusa kedveltette meg vele Gaalt, minek más oldalú kifejezése az, mit eddig úgy mondtak, hogy romantikus hajlamait Gaal is megajándékozta néhány erős, magyar vonással. Kétségtelen, hogy pl. a pusztai betyár alakját Gaal Petőfi előtt látta színesnek és tipikusnak.⁴

¹ Ismeretes Petőfi érdeklődése a romok iránt. «Dehogy mulasztanám el valami romot megtekinteni, ha csak szerét ejthetem. Oly jól esik ott színom a dicső lovagkor levegőjét, melyben születnem kellett volna igazság szerint» stb. (*Úti jegyzetek*, V. 329.) Ehhez l. a Halasi A.-féle *Petőfi reliquiák 1841—1849*-ben először megjelent, «Várromok» c. jegyzéket «melyet Petőfi valószínűleg Ostfi-Asszonyfán 1839 nyaránt írt össze», tehát jóval minden romantikus írói hatás előtt. (V. ö. Havas jegyzeteit VI. 484. és Orlai P. Soma: «Adatok Petőfi életéhez» Budapesti Szemle XIX. 7., 18.; Gyulai i. h. 17.) — A történelmet is főleg a regényes részletek miatt szereti olvasgatni (nemcsak gyerekkorában), igaz történelmi érzék nélkül (Gyulai 36., Babits 1582. l.)

² Havas Sue szörnyűségeinek (Han d'Islande, Athar Gull) — szerencsére gyenge — visszhangját is látja benne. (V. 498. k. l.)

³ Részletes avatottsággal szól e darab romantikus inspirálóirol Havas IV. 360. k. ll. Utal a Borgia Lucrecia s főleg a Ruy Blas (5. felvonásának címe «Tigris és Oroszlán» stb.) néha frázisok ismétléséig menő hatására (v. ö. Ruy Blas II. f. 1. j. — Tigris és Hiéne I. f. 3. j.) stb.

⁴ A *Zöld Marci* c. elégetett népszínművét illetőleg l. Petőfi Múzeum

A Petőfi lelkében dúló, vázolt harc fáklafényénél látjuk, mennyire nem «vakmerő játék» és mennyire nem játék, hanem kínos vergődések nyomjelzője világgyűlölete és keserű iróniája. Szó sem lehet tehát róla, hogy a «Felhők»-kel, mint Erdélyi hirdette¹ költőiségét veszélyeztette volna. E versek — esztétikai értékük természet-szerű inferioritása dacára — sokkal inkább lelke talajából nőttek mint némely hazafiúi és szerelmi dala. Lelki harcának lázassága magyarázza szokatlan hevét, mellyel egy-egy rokon hangulatért tőletávol álló idegen lelkeket felkap: örömét vezeti le benne, melyet tévelygéseik közt egy fix pont látása jelent. A költő életrajzaiból tudjuk, hogy az ő természetével bíró embernek milyen indítékait viselte akkoriban világgyűlölettől nehezedő szíve alatt. Ennyi őszinteségi aranyfönd mellett nyugodtan költekezhetett olykor az idegen szellemek papírpénzéből, miközben szokásához híven kifejezetten dicsekszik byronizmusával, külsőségekkel fűzi magát Shelleyhez (tőle véve a «Felhők» címét, — ki hat kis költeménye fölébe írta a «The Cloud» szót — anélkül, hogy tartalomban vagy formában bármi közösségük megállhatna, és lefordítva, «A szökevények» c. versét), itt-ott Heine egy-egy tetszetős fordulátát — nem behódolásul csak mintegy szeretetének gavalléros nyilvánítása gyanánt — variálja vagy visszhangozza.² Alapjában azonban Petőfi hangulatát nem Byron hozta, hanem fordítva és bárhogy igyekszik is (önkéntelenül) Petőfi elterelni figyelmünket a maga egyéniségéről, még közös vonásokat is csak az ő fitogtatott irodalmi reverenciájának jóvoltából látunk, nemhogy költői egyéniségének deferálását ki lehetne mutatni e tőle egészében idegen egyéniségek előtt.³

I. 26., 85., 215., 299. ll. Gaal hatását általában Ferenczi Életr. II. (141. —) 145. l. tárgyalja. Az *Alföld* iránti álmodozóban tipikus szerelme külön értekezést kívánna.

¹ I. h. 352. l. A következőkhöz v. ö. még 335. l. is. — Gyulai is némi ellenmondásba esik, mikor ez «innen-onnan ráragadt rész», e «könnyülés végett odadobott keserű epe» írásba öntését lelki és életszükségnek mondta. Szerinte ugyanis (és helyesen) «a költészet neki nemcsak művészet volt, hanem — maga az élet» (23/4. l.), de egyben e verseket negédléseknek tartotta. Így élete is csak negédlés volt volna. — Természetes, ha a felfogás téves kiinduló pontja az, hogy Petőfi «egész a vakmerőségig hívó és erélyes volt» (Gyulai 193. l.), — nem is magyarázható e lelki állapot!

² Csernátóni Gyula: *A rokonhelyek Petőfi «Úti jegyzetei» és Heine «Reisebilder»-eiben* (Petőfi Múzeum I. 69. és 181. k. ll.) és Havas jegyzetei V. kül. 510—2. és 518—25. l.

³ Élete folyását és jellemét illetőleg legközelebb áll hozzá Byron.

A fejlődést okozó behatások «emelkedő irányzatát» jelzik bor és korbely dalai s egyéni szabadságvágyának egyéb kifejezései. Amit e költeményeket illetőleg már alkalmunk volt mondani, most, hogy ismerjük Petőfi «utánzásainak» jellemét, annyit jelent számunkra, hogy a reakcióktól kiélesített «második én»-je is talált a maga egyoldalú általánosításával lelki rokonokat, akikkel azonosítva fejlesztette — magát. «Csokonait utánozta, de Petőfi volt», mondja Gyulai az egyik ilyen zseni megnevezésével.¹ Minket főleg az érdekel, hogy Bérangert ezen oldalról is magához tudta kapcsolni. Miután megszerette, mint hangulatos elmélyedőt, szereti mint a művészi önösség és függetlenségi vágy hangadóját is.² És az ily erős szeretet ténye a Petőfi természetét bírónak feltétlenül jelent valamit: Béranger nem kis mértékben hidja — az ő etikai többoldalúságánál fogva, — hogy Petőfi később egyenes fejlődési irányáról letérni csábult.³

L. már Erdélyi i. h. — Shelleyt illetőleg Életr. II. 240. k. l. — Heinet ill. Gyulai i. h. 48/9., Fischer 229—230., Berzeviczy A.: *Petőfi mint útirajzíró* (P. A.) 90—94. ll. stb.

¹ Csokonaihoz (és Vörösmartyhoz) való viszonyát l. Oláh Gábor: *Csokonai és Petőfi* (P. A. 182., 183—9., különösen 183. l., mely szerint Csokonai és Petőfi az «első magyar bohémek»).

² Petőfi kora és körülményei sem engedték meg, hogy Béranger személyi intimitásaival és nevezetesen költői őszinteségének kérdésével foglalkozzék. Az összehasonlító irodalomból utalunk Szigetvári i. könyvére, azonkívül Miklós Elemér: *Petőfi és Béranger* Bp., 1904. és Gagyh Dénes: *Béranger és Petőfi* Pesti Napló, 1909. 23. sz.

³ Petőfi 1846 előtti költészetének emez áttekintésében nem helyezhető el a «Zsengék» némely darabja (1843 előtről), melyek német, latin vagy magyar költők hatását még iskolásan mutatják. Ilyenek főleg Ovidius, Matthison, Claudius, Schiller, Lenau; a magyarok közül Bajza (v. ö. Hartmann 18. l.), Kisfaludy Károly (csak egész ifjú diák korában, az iskolai tekintélynek kijáró rövidéletű tisztelet erejéig; v. ö. 8. és 4. úti levelét — utóbbiban a kéziratból törölt részt — s hozzá Havas V. 537. l.) stb. Ezek nem voltak a költő igaz ideáljai. Az ilyenekül tudottak közül Dickens, Dumas (v. ö. a 18. úti lev.) Shakespeare («változzék e név hegygyé s magasabb lesz a Himalajánál» vagy «Sh. maga fele a teremtésnek» VI. 18/19. l. stb.) csak általános lelki művelőkként említhetők, hatásuk legfeljebb apró reminescenciákban vagy csak igen tág értelemben mutatható ki. (Pl. Dickens hatása az Apostolban stb.) — Sue akkor világszerte s különösen nálunk is divat. A Hóhér kötelének jelzett szimptomáin kívül az Apostolhoz való viszonyát is tárgyalták. (Kovács János: *Sue hatása a magyar regényirodalomra*. Kolozsvár 1911 a 'Mystères de Paris és a Le juif errant' nyomait mutatja ki.) Kisfaludy Sándor idevonása (Négyesy: i. h. 165—168.) talán nem eléggé megokolt.

Mindent megéneklő őszintesége okán külső életének ellenmondó tényeibe is jórészt beláttunk már akkor, mikor költeményeit vizsgáltuk.

Józanág, önbírálat, monogám szerelem, költői arisztokratizmus és világgýűlölete: a «komoly» férfit; — «korhelység», hiú érzékenység, szerelmeskedések, demokratikus hozzáférhetősége, kicsapongó, gúnyolódó kedve: a szenvedélyes «Naturbursch» személyét mutatják anélkül, hogy magyarázatul akár a szenvelgést, akár a hóbortot, akár az izochronitás megvonását elfogadhatnók.¹ *Őszintén és egyszerre voltak meg benne a komolysági és féktelenkedő hajlamok*, ahogy ép Gyulai is mondja: «reggel fájdalmait panaszolta, este már pajkos dal lebegett ajkain». Ez okozza, hogy állandóan érzi kétféleségét² és mindig más — a környezet rá gyakorolt hatása szerint: «egészen más volt négy szem közt, mint népes társaságban» (Gyulai 18. l.)

Felengedése hevességének, visszavetése nyereségének csak fel-tululó gyerekérvzése, mindenén uralkodó szíve adhatja magyarázatát: *a lacerált érzékenység idegességét éli ki mindkét nyilvánulásban*. Azért jellemző e nyilvánulások hevessége s egyszersmind nyomukban járó megbánás.³ Innen féktelen hiúságának⁴ és önkritikás szerénységének⁵ végletei: nem tud tisztába jónni magával.⁶ Ezért Petőfi a

¹ «A korhelyből komoly ember» átmenet-kísérletet illetőleg: Gyulai, 43. l. Hartmann, 12. l.

² «Kívül a síron nyílik a virág | S belül a sírban féreg és halott van. | Így írtam én enyelgő dalokat, | Míg lelkem haldokolt a fájdalomban» (Ismerjetek meg 1845) és «Nem ért engem a világ, | Nem fér a fejébe, Egy embernek éneke | Hogy lehet kétféle. | Hogy dalolhat az jelenleg | Szívrepesztő bánatot, | Ki elébb egy pillanattal | Úgy örült, úgy vigadott» (1846). — V. ö.: Vajda János, «1858.» c. versét.

³ V. ö. pl. a Kovács Sándorral való affért. (Meltl 103—5. l. stb.)

⁴ Boldog és kérkedik a neki tetsző elismertetéssel (az Úti jegyzetek kereskedőjét és az öreg lelkészit illetőleg v. ö. Gyulai 26/27. l.). A kritika heves dühbe hozza (u. o. 33. l.). A szerénységet indulatos tagadásával szinte ki akarja beszélni magából (Havas VI. 62.), ami nem kevésbé jellemzi őt.

⁵ Hogy a Kisfaludy Társaság már 1846-ban felajánlott tagsági jelölésébe miért nem egyezett, nincs eléggé tisztázva. Aligha Kisfaludy K. személye miatt (az Úti levelek sokkal később keltek), de azt se gondolnók, hogy a Béranger-féle «je ne suis qu'un chansonnier» némileg hamis és álszerény pózával tetszelgett volna. Viszont pl. az eperjesi fáklyásmenet ügye az elméleti ember termszetszerű vadságát mutatja az ünnepeletetéssel szemben. (Rakodczay, i. h. 271. l.)

⁶ Az Úti jegyzetekben pár oldaltól elvალasztva: «megálmodtam, — hogy nevet szerzek két országban, melyet az egész világ kritikusanak

magukat ócsárló öntudatosak típusa, kik cinikusan beszélnek tudásukról (Fischer 249.), szavakban szégyenlik, aminek büszkeségétől keblük dagad, de hallgatagon megkövetelve, hogy értékük és szerénységük önmehtagadását mindenki átlássa és megértse, — mintegy öngúnyukért kárpótlást veendő — leghevesebb indulatokra gyúlnak az- zal szemben, ki tapintatlanul valóban osztja azt a hitet, melyet Cyranóként ők magok hangoztatnak ugyan, de mástól el nem tűrnek. Ugyancsak ezért Petőfi mélységesen tudja ignorálni a tekintélyeket, hangoztatni a kiáltó anarchiát,¹ de — mintegy szentségtörő bátorságát egyensúlyozandó — tud «szinte megsemmisülni nagyszerű vala- kik imádatában» (Ady), sőt önzetlen becsületességgel, szinte dugva, magából is átenged akármennyit a mások dicsőségének növelésére : Legnaivabb bámuló és legelfogultabb ostorozó tud lenni — érzései jogán.

Ilyen forrongásban álló lelket visz élete újabb döntő benyomá- sainak harcába.

IV.

Nagyban és egészen az 1846 előtti Petőfi a theoretikus impresz- szionizmus és a művészi szabadságvágy tényezőiből adódik. Ez a mű- vészi szabadságvágy — nem hangsúlyozhatjuk eléggé — önzően arisz- tokratikus szabadságvágy, melynek kényszer- és zsarnokságutálata a maga művészetét (Petőfinél a színészetet és költészetet) gátló bár- minő elfoglaltságra vagy körülményre vonatkozik. Ama nemzeti ér- zésnek és politikai szabadságvágnak, mely ez idő *után* lassanként szinte kizárólagos hatalmába keríti, költeményei eddig csak gyér és közhelyszerű hangját hallatták. Élete is, ez eszmék és költőnk össze- tartozása szempontjából, csupán jelentéktelen, post eventum fonto- sakká előlépett s erősen ad hoc színezésű reakciókat mutatott. Így tudjuk, hogy magyar nemzetiségi érzése legelőször Aszódon ütközik ki, tanára : Koren szláv rokonszenvének megérzésére. Ezzel *ellentét- ben* (— már láttuk a reakciók szerepét életében —) tagadja először és élesen tót eredetét. nyilvánítja túlfokozott hévvel az összes tótokat, becsteléneknek, mely szimptomák csak erősebben lépnek fel a sel- meczi német és főleg tót tanulók, sőt pánszláv tanárok környezetében ; a magyarelles Lichard és a «tót irodalmi kör» tudatosítják benne

ordító csordája sem lesz képes megsemmisíteni» (V. 328. l.) és «Talán nem élnek tovább firkáim, mint én magam, tán addig sem élnek; meglehet, hogy még életemben elhangzik nevem, mintha soha nem zengett volna» (V. 348. l.).

¹ V. ö. *A természet vadvirága* c. költeményét (1844).

magyarságát (kúnfiú!), ezek tagadtatják meg vele tótos nevét is, stb.¹ És most már önkénytelenül izmosodik, fejlődik lelkének ezen ültetvénye a történelmi olvasmányok és különösen Vörösmarty becsülésének s tanulmányozásának melegágyában. A lassanként felgyülemelő energia azonban természete és a körülmények folytán is csak helyzeti, legfeljebb harcra kész lehetett benne. Olyannak is mutatkozik még 1846-ban is, mikor azonban új behatások érintik, hozzátehetjük végzetesen. Ezek aktívá teszik eddigi természetével összevágó passzivitását és érzékeny lelke sebeit állandóan ingerelve, e folyamat seblázába vesztik lelkének-testének sarkaiból kivetett fizikumát.

A már jelzett ifjúkori benyomások alapjából kinövő demokratikus szabadsággondolatok 1846-ig világosan csak elméleti, költői érdeklődésének tárgyai. Ennek legtermészetszerűbb trágája volt: az akkori politikai viszonyok a maguk humanisztikus-demokratikus irányzatával az országgyűlésektől ébrentartott reformtervekkel, melyek életének hányatottsága, sorsának alacsonysága kapcsán — jóval több voltak költőnknek, mint holmi légies elmélet, nemes ábránd. Az aktuális társadalmi élet kiáltó szükezeit, a népszabadság elengedhetlenségét hangoztató frázis benne mély emlékezések billentyűjét ütötte meg, melyeknek húrjai lelkébe rezdültek; hiszen az elméleti Petőfi egyéni zsarnokságnemtűrése már régen kicsiráztatott valami, a népszabadság elvének befogadására alkalmas lelki diatézist.

A lelkéhez oly közel álló elméleteket olvasmányai hozták felé. Az az *elméleti* királygyűlölet, mely zsarnoksággűlöletétől, az a népfelszabadító rajongás, mely a szerencsétlen elnyomottal együttérző szimpátiájától és sorsmegosztásától csak egy lépés és bizonyára olvasmányai előtt is át-átzuhant lelkén, — rokonérzések (közös pontok) teremtésével készítette elő a franciáktól, elsősorban Bérangertől majd Moreautól² tanult új tanoknak és felfogásoknak útját, melyek mag-

¹ *Életr.* I. 89—90., 105—107., 115. Barabás 75. l.: «az Alföld levegőjéről jön öntudatlan lélekkel, hogy a nemzetiségi vidéken homályos érzései öntudatra emelkedjenek» (I. 72. l. is.). — Ismeretes, hogy szláv eredete ellen való tiltakozása — ellentétes behatások alkalmával — Kis-Kőrös helyett «belső» jögon Szabadszállást, majd Félégyházát mondatja vele szülőhelyének, «mert bánom — okolja meg, — hogy tótok közt születtem». Jellemző egyébként, hogy «édes anyja, Hruz Mária, túróczi megyei származású nő, csak hibásan beszél[t] magyarul és ennek huga — magyarul nem is értett, atyja pedig felsőbb nógrádmegyei származású lévén, a magyar nyelvet csak mint mészáros sajátította el». Koren levele. Vasárnapi Ujság, 1875. 22. szám.

² Moreaut illetőleg érdekes adatokat hordott össze és alakított sokszor meggyőzőökké Kacziány Géza: *Petőfi francia előfutárja* (Hégesippe

jaikat már a körülményektől felszántott s a személyes és tárgyi rokonszenvtől meg ragaszkodástól fogékonnyá tett lélek talajába ültették. Csakhogy e magokkal oly vonások is mentek át ezen és hasonló költőktől a fentartás nélkül rajongó Petőfi lelke, melyeket maga, legalább egyelőre, nem élt volna ki magából, de melyek a személyes hatók iránt érzett rokonszenv¹ hevében, az egyéni szabadsággal való rokonság megtévesztő előkészítése után, csakhamar otthonosakká váltak benne és virágba is szöktek. Petőfi *homályos képzeleteit* mint *fényes valósulást* vélte (a maga előkészületlenségében, szeretetében s a becsületes, de meglepett felfedező mértékvesztettségében —) a «júliusi forradalom ágyúdörgésében» felismerhetni ugyanakkor, mikor abban egy költő talán el sem képzelte szerepét attól a Béranger-től látja betöltve, akit ő úgy szeretett s akivel rokonságban vélt lenni, — mert már régebben, mint az ábrándos elmélyedés. majd az egyéni szabadság hirdetője is provokálta a vele való önazonosítást. Elhamarkodott azonosítások: ez viszi lejtőre Petőfit. A francia forradalom eszméit látta a magyarban, bár a különbség sarkalatos volt: «A francia forradalom általános emberi jogokért harcolt; a magyar szabadságháború inkább magyar konzervatív jogoknak megvalósításáért» (Négyesy 116. l.). Innen idegen eszméi, ezért hiányoznak a hiába keresett fokozatok, sőt valójában a lényeges különbségek is szabadsági és világszabadsági eszménye közt: ¹ Petőfi, kinek semmi oka másnak, mint hazafinak lenni és igazában sohase volt is más, hazafi és világpolgár lesz egyszerre. ² Elhamarkodott azonosítások! Másfelől a Bérangerrel vallott összetartozás lódítja *tul a költői elméletiségen* is. A lelkesedés vak elragadtatásában *vállalja a közösséget az általános, gyakorlati szabadságot hirdető*, majd az ezen munkáló Bérangerrel is. ³ Lelke és

Moreau) P. Alb. 1898., 190—209. l. (Kül. 194—206. ll.) és *Petőfi* c. id. könyvében. Hogy P. mennyire kedvelte költői lelkületét — az érzés intenzitásának és a nagyratartásnak nála már ismeretes egyenes aránya értelmében — bizonyítja *Egy emlék a kórházban* c. Moreaufordításához írt jegyzete is. (Havas. III. 267.)

¹ Hogy «ha szabadságot emlegetett fiatal tüdővel s gyermekes rajongással fújta azt világszabadsággá» (Ady. 624.), ez a máig legelfogadhatóbb magyarázat, talán igazsága mellett sem oszlat el minden kételyt, mert viszont tagadhatatlan, hogy «veszély pillanatában azonnal minden ábrándról és általános emberi törekvésről megfeledkezik, azonkívül, hogy magyar». (Ferenczi: *Petőfi és a soc.* 22. l.)

² Fischer, 468. l.

³ Nagy Béranger-csodálatának nyitját már Ferenczi (*Béranger és Petőfi* 74. l.) abban látja, hogy «nem annyira költeményeit kedvelte, mint pályáját».

pályája kisiklik. Egyéni fogyatkozásai mind ellene fordulnak és taszítják a gyakorlatiság felé. Ezek természete szerint, mind olyan *gyengeségi érzésekre* vezethetők vissza, melyek mindég az élő és szellemi, a férfi és női ideálok keresésére és felfogadására ösztönözték. Részletezve: a szeretet, a tanulnivágyás, a szerelem vezetik ezentúl. Pálffy Alberthez való érző szimpátiája, épúgy mint a franciák iránti rokonszenv hevessége («Honneur aux enfants de la France!»), épúgy mint Béranger és Moreau betűközvetítette barátsága, épúgy mint kritikátlanul felolvadó történelmi romantikája, épúgy mint Julia iránt gyengeségig menő imádata mind, kerítői a magát vakon rájuk bízó heves léleknek, mely azután már az elméleti ember vétkes becsületességével valami kötelezettségfélét is látszik velük szemben érezni. És ez az elméleti érdeklődés horgába harapót makacs következetességgel vonszolta a nem neki való elembe: *Így visz az út a művészi szabadságvágytól a hazafi és világpolgár felnőtt szabadságvágyán át a gyakorlati néptribunig és szabadsághösig.*

A Pálffy és Dobsa Lajos¹ barátja nem állt meg Bérangernél: a francia gyakorlati politikusokat, szónokokat és történetírókat tanulmányozza.² Petőfi már nemcsak költő, hanem a költői útmutatás jóhiszeműen vélt irányába kilendülve, hazájának használni akaró polgár is. Útját neki idegen területeken izzadságos ambícióval, keserves munkával töri, míg a köztársasági tűz, csakúgy mint Saint-Justöt, őt is kínozza, falja, emészti.³ Ez erőltetett tanulás hangulatában írja 1847-ben «Szomorú éj» c. költeményét, melyet eddig nem méltattak ez értelemben. A panasz, mely e sorokból majdnem a «sorrow is knowledge» byroni hangján szállt ki, nem lehet az elméleti, művészi tanulás és tudás okán: a Desmoulins Kamillok tudását érzi kinnak. «Vólnék földműves vagy vólnék juhász» kívánja, aki «boldog, | Hiszi tehát hogy a világ is az.» Nem. A világ boldogtalan és atyja, ki őt taníttatta, engedte, rávitte, hogy ő mindezt közéről lássa, szinte kényszeríté e látásra, mely ellenállhatatlan, végzetes következményeket jelent számára. A tanulás megláttatta vele a jót: a szabadságot s többé nem tudja a rosszat túrni. A népfelszabadítók (Casisus, Tell, Desmoulins) lesznek ideáljai és a szereposztásig⁴ beletanulja, beleké-

¹ V. ö. Jókai: *A márciusi fiatalság*. P. Alb. 121. l.

² Olvasmányaink (Saint-Just, Desmoulins, Leblanc, Lamartine, Mignet, egyéb rousseauisták stb. stb.) rossz alkalmatlanságát ez időben már Ady aláhúzza (338. l.)

³ Ferenczi: *P. és a soc.* i. h. 23. l.

⁴ V. ö. Deák nyilatkozatát, Marczali: *Legújabb kor* 466. l. és Petőfinek Ungvárról 1847. július 11-én Kerényihez intézett úti levelét, melyben

szíti magát a forradalomba.¹ Ez a forradalom számára természetesen csak ez igazságnak legmegfelelőbb kifejezési formája, a fogalom egyetlen teljes és helyes nyilvánulása lehetett: a *francia* forradalom, épúgy ahogy ezt francia rajongásában osztályosai: Heine² és Hugo³ se tudtak másképp elképzelni.

Ennek értelmében csinálja meg március 15.-ét és nem látja se ő, se a magyar jacobinus club, az «Egyenlőségi Társaság», a végzetesen téves azonosítást, nem látják, hogy «1848 március 18-áig — egy kis úri forradalom részére kaparták ki a gesztenyét s mikor a Batthyány-kormányt kinevezték, Petőfire s néhány zabolázhatatlan társára nem volt többé szükség.»⁴ Természetszerűen következett így a költő népszerűtlensége.⁵ Esméi idegenségének kiütése volt az. Így

Kazinczy Gábort teszi meg magyar Mirabeaunak. Már 1846-ban kelt a *Halhatatlan a lélek* c. verse, melyben Desmoulins szerepét szánja magának stb.

¹ Az előbbi jegyzet adatain kívül v. ö. Naplójának sokszor idézett helyét a március 17. 1848-iki bejegyzésből és hozzá Havas értékes adalékait (V. 554—6. ll. ad.: «Évek óta csaknem kirekesztőleges...»), hol csak a történelmi olvasmányok felsorolása szorulna némi kiegészítésre.

² v. ö. Französische Zustände I. Das Bürgerkönigthum: Vorrede zur Vorrede (Hamburg, Hoffmann & Campe 1885. IX. k.) 8. l.: «ihr solltet uns die *himmlische* Partei nennen, *nicht die französische*, denn jene Erklärung der Menschenrechte, worauf unsere ganze Staatswissenschaft basiert ist, stammt nicht aus Frankreich, wo sie freilich am glorreichsten proklamiert worden, nicht einmal aus Amerika, woher sie Lafayette geholt hat, sondern sie *stammt aus dem Himmel, dem ewigen Vaterland der Vernunft*».

³ Páris dicséretében (Misérables II. k. 3 r. 1 k. 11. fejt. Klassz. Regénytár, Salgó E. ford. 314. l.) «Fenséges város; van egy csodás *julius 14-ikéje, mely megszabadítja a földkerekséget*, minden nemzettel elmondhatja a labdaházi esküt; augusztus 4-iki éjszakája három óra alatt feloldoz ezer évi hűbérseget; *logikáját a közakarat izmává teszi; megsokszorozza magát* a fenséges minden alakjában; fényességét reáborítja Washingtonra, Kosciuskóra, Bolivarra, Botzarisra, Riegora, *Bemre*, Maninra, Lopezre, John Brownra, Garibaldira; *mindenütt ott van, ahol a jövő kigyullad*: 1779-ben Bostonban, 1820-ban Leon szigetén, *1848-ban Pesten*, 1860-ban Palermóban; a hatalmas jelszót: szabadság sugja az abolitionisták fülebe — — — a hova a szele fú, ott hal meg Byron Missolonghinál, Mazet Barcelonánál» stb. . . .

⁴ Ady. 623. l.

⁵ V. ö. már, Pest, május 27. 1848 (Életk. juni 11.) c. hirlapi cikkében: «Tény, hogy még a márcziusi napokban is a magyar nemzet egyik kedvence voltam . . . néhány hét s ime egyike vagyok a leggyülöltebb embereknek» stb.

jut a túlzott francia programm keresztülvitelére távolról sem vállalkozó minisztériummal ellentétbe, majd konfliktusokba stb.

A költő lelki fejlődését illetőleg mind ez eseményekben két egymást szorosan követő, szinte egyggyé olvadt lépés van. Az első, hogy az elméleti költőt félretolja a még mindig elméleti tanuló, és a fontosabb második, hogy a művészi elméletet a durva gyakorlat, a *tettkészség* meglepő vonása váltja fel. A költő a tribun, majd a szabadsághős nem rászabott és nem is sokáig tartó ruháját ölti magára. Kik a rokonoktól, játszópajtásoktól elvonuló gyermek-Petőfit, az elméledőt, az olvasót, a közvetlen cselekvésbe csak reakcióktól hajtott zsenit ismerjük, azok előtt váratlan ez «a nagyakaró temperamentum, méltó a legnagyobb királyhoz, hadvezérhez» (Rakodczay). E vonás nem is ülhet szerves szilárdsággal egyéniségében,¹ de pillanatnyi uralomra jutását — a benne levő érzés csira és megszeretett, készetadó olvasmányok e fatalisan korai összeesésén s a nempraktikus lelkek vakon sodródó, megkötött elméletiségén kívül is — sok körülmény magyarázza. Ilyenek: a meggondolatlanul magára szabadtított vezérszerepben, sürgető eseményeknek kitett, lázas kedélyének — elméletiségétől növelt — hajszoltsága és tanácstalan fejvesztése; a féktelenül hiú és hibás következetesség, mely folyton sarkalta, hogy mit szóval hirdetett, tettel is megmutassa az ezt — pl. hadbászallása előtt — már reklamáló embereknek;² bizonyos ellenállásokra³ ideges hevességgel felvillanó reagáló képessége, mely vakon sodorta, egy hiúságból és szerelemből biróvá tett idegen lélek (Julia) kártékony befolyása s még sok egyéb, mit talán mind összefoglal e szó: *fiatalság*.⁴ Főleg ez a vétek (vagy erény) csinált az arisztokratikus művészlélekből demokratikus közembert, a nyilvánosság, majd a tetteknek tipikus katonáját.

¹ Gyulai már meglátja e visszásságot, mikor így ír: «csak akkor becsülte magát túl, midőn több akart lenni lyrikusnál s végre több költőnél is». (I. h. 26. l.)

² *Életr.* III. 273—4.

³ Mint közöny, tudatlanság stb. V. ö.: Kossuth Lajoshoz 1849. jan. 13-án írt levelét.

⁴ Már 1846-ban *Távoloz hát ifjúságom* c. versében ifjúságától búcsúzva: «Nem valánk mi jóbarátok, — Úr voltál te, én kutyád. | Korbácsoltál, uszítottál | Egyre tüskön-bokron dt». Fiatalos tapasztalatlanságának döntő szerepére politikai optimizmusában súlyos szóval mutat rá már Meltz: «az állampolgár és a politikus Petőfi más ember volt, mint a költő; mint polgár elavult abstrakciókba bepókhálózott légy, mint költő sas, mely az egekbe repül». 171. l. (v. ö. általában, *P. republikai programja*, 171—2. l.)

Már ama «mindenható» szerep miatt is, melyet költőnk — nem is egyszer — maga jelöl ki életében a szerelemnek, külön vizsgálatra tart igényt a fentrésztelezett tényezők közül: a Julia nagyravágása előtti deferálás. Tudjuk, hogy sok reakció-okozta kilendülés után csak 1846 vége felé jut oda Petőfi, hogy Juliát *igazi* érzése szerint szerethesse. Addig csak keresett.¹ Most, 1846-tól, politikai szabadságszeretete, mint alapjában idegen, külső behatásoknak, és szerelme, mint alaptermészetének szimbolumnagyságra felnőtt eredményalakjai állanak egymással szemben. És ekkor egyelőre kezét fognak: a nyárs-polgár szerelmes és a lázas szabadsághős,² a tulajdonképeni Petőfi és aki csak pillanatnyi hazugságok közt látszott annak. Természetesen csak a fenntartás nélkül költőnk szívébe fogadott új úron: a nőn múlhatott,³ melyik fél jusson döntő uralomra. Petőfi kétségtelenül az «egészséges köznapi idill», az «irigyelt, szép, polgári» nyugalom (Ady) szelidségét kereste és várta Juliától: *alaptermészetét akarta végre kiélni.*⁴ Azonban ez az asszony, — akár hiszteriából, mint általában hiszik,⁵ akár mert urának tévesen látott, külsőségekből értett szellemét «a női lélek felszívó és alkalmazkodó képességével és csodálatos termékenységgel» magáévá téve, fegyelmezetlenebb, erősebb, harsá-

¹ «Rútul hazudtam, amidőn | Leánynak azt mondom, hogy szeretem... | Az csak költői szalmaláng vala, | Mely született s ellobbana. | *Ez bennem a legelső szerelem,* | Büntessen Isten engemet ha nem».

² «E szilaj ifjúból csendes, hű s a pedánsáig gondos férj lett. Ritkán látogatta barátait s nem örvendett ha ezek látogatták. Elvonulva élt. Nejét szenvedélyesen szerette s talán féltette is, s úgy látszik, hogy a világon csak két dolog érdekli; *neje mosolya s politikai álmái.*» Gyulai 43. l.

³ Már az igazi szerelem előtt (1845: *Arcképpemmel* c. versében) is ilyen «vallomást» tesz: «Lelkem Illés próféta, a menybe | Száll a dicsőség lángszekerén... | *Hij öledbe lányka s lángszekérről | És mennyországrol lemondok én.*».

⁴ Jellemzően csinálja meg mérlegét a 11. úti levélben jul. 9. 1847: «Hat esztendeig voltam istentül, embertül elhagyott földönfutó; hat esztendeig volt két sötét árnyékom: a nyomor és a lelki fájdalom... és mikor? ifjuságom kezdetében, az élet legszebb szakában, mely csupán az örömeknek van teremtve, tizenhatodik esztendőmtől a huszonkettedikig. De jó hogy így történt; aki boldogtalan nem volt, nem tudja megbecsülni boldogságát. S jó, hogy egyszerre szenvedtem ki, amit más egész életén t szenved apródonkint. *Minél viharosabb volt a tavasz, annál derültebb nyarat és ősz remélhetek.*».

⁵ V. ö. Ady éles megvilágításában: i. h. 511. k. ll. Ugyanő mélyen lélekbeszántó adalékokat figyel meg úgy a nőszülő P. (430. l. stb.), mint a házasodó Szendrey-lány (509. l. stb.) pszichéjéhez.

nyabb formában árasztotta vissza férjére, amint Herczeg Ferenc szeretné védeni,¹ — a sokszor csakugyan alaptermészetnek látszó és e befolyással fokozottan azzá is válандó *idegen* részt erősíti benne. Julia féltelen nagyravágyása okozza, ha «most igaztalanul támad meg s hálátlanul egy régi barátot, holnap könnyelmű barátságot köt», ha «ambíciók szállják meg, — melyek — sohse lettek volna az ő ambíciói».² Tudjuk hova mutatnak ez ambíciók: ugyanoda ahova az akkori, káros olvasmányok, fatális környezeti és természetéből folyó körülmények. Petőfi lassanként a francia forradalom maniakusává lesz.³ Az asszony buzdította urát, mint köztudomású: a március 15-iki mozgalomban, a követválasztási, sajnálatos következtetésű ügyben, a minisztérium elleni fellépésekor (l. «Pest, aug. 10. 1848» keltezésű cikkét), Vörösmarty ellen írt költeménye kiadására, a Petőfi egyéniségén túlmenő, radikális forradalmi lépések sorozatára: a dantoni programra, a hadügyminisztériummal való összetűzésre, stb. A nő okozza, hogy a dolgában otthonos biztonságú költő, ki «az élő költőtársak iránt nem volt féltékeny, — Kossuthra volt féltékeny: a politikai nagyságra» (Jókai LV. l.) az idegen területek fejedelmére. Milyen kényszeredett ez a tribünre vágás! És milyen szomorú tudnunk, hogy mikor Petőfi szüleinél oly hálásan gondoskodik,⁴ de az élni vágyó, féltékenyen irigy Julia a születendő Zoltán miatt különben is ideges — «immár nemcsak biztatásra, de szabaduló, feledtető vággyal ágál a forumon». (Ady. 512.) Aki ily nő becsülésére volt hiú, már ezért sem térhetett vissza, nem utalhatott a magasabb józanságra, mikor «csúfolták, hogy csak verseiben tud meghalni — s megmutatta, hogy az igazi halálig is el tud menni». Látjuk, hogy a Petőfiben eddig állandóan küzdő alaptermészet (a theoretikus álmodozás) és felnövesztett gyakorlati szilajság felé új vezető: egy asszony

¹ Szendrey Julia és a közvélemény. P. A. 355. k. ll. különösen 363. l.

² Ady 511.

³ Előszeregettel beszél nemzeti konvencióról, a márciusi rendreügyelő választmányt comité du salut public-nek nevezi (Aranyhoz 1848. márc. 21. írt levelében), pesti lakásának falát Lafayette, Mirabeau, Robespierre és társai, Mme Roland és Corday Sarolta képei ékítik, melyeket egyenest Párisból hozat (Jókai). Talán a champs-élysee-i mintára rendezett reformlakoma (1848 márc. 19.), a párisi anarchisták vörös szalagjának és a macskazonének divatbahozása stb. körül is van szerepe az ő francia-utánzásának.

⁴ 1848 tavaszán felhossa őket Váceról a Dohány-utcai házba, hol szobát bérel számukra és úgy itt, mint később a lövész-utcai lakásukban, közös háztartásban élnek. (Életr. III. 283. l.)

korlátlan tekintélye lépked. «Jobb idegekkel is bele lehetett volna az összegabalyodott dolgokba bolondulni s nem csoda, hogy Petőfi megzavarodott» (i. h.) Az így kiélesztett körülmények közt, mikor Julia állásfoglalása is annak a Petőfiellenes Petőfilátszatnak szegődött szövetségesevé, mely a költőt (hamisan) pillanatnyi elhatározások és lángolások tette kész hősenek mutatta, két ellenség állt már az igazi, a gyermekkorból megmaradt, régen néma, elméleti Petőfi ellen: multjának látszata és jelenének legfőbb auktoritásai nejjével az élükön. A mérleg billenni látszik, az idegen elem felülkerekedni az egyéniségen. De ez utolsó percekben úgy tetszik, mintha a gyermek-Petőfinek szövetségese támadna a Petőfigyermekekben, Zoltánban. Az apaság hangulata utoljára nehézzé teszi a küzdelmet: egy drága pozitívum ez a viharok tanácstalanságában, mely az elméleti Petőfinek, a meleg, csendes, álmodozó érzéseknek ad igazat és ha Ady kissé erősen is mondja, hogy «búsan határozta el, hogy nem hal meg a hazáért», annyi mindenesetre tény, hogy egy pillanatra úgy látszik: ez érzés a komoly, theoretikus Petőfit segítette diadalra. Kétségtelen, hogy a szabadsághős szerepét már magától idegennek kellett felismernie. Innen e korban feltűnő ingadozása,¹ tanácstalansága és ideges érzékenysége (Mészáros, Klapka, Kossuth-afférek stb.). Az is való, hogy családjával nem meghalni megy Erdély felé. Azonban már nem lehetett feltartóztatni a közelmulti, végzetes nekiiramodás tehetetlenségi nyomását. A láz, a két éve minden tettét irányító idegen úr, végleg elhatalmaskodik rajta. Nincs visszatérése és fejevesztett zavarában ez nem is lehet előtte rettenetes. Bizonyára büszke volt rá, hogy megfizetett «olyan adósságokat is, melyekről versekben adott kötelezvényt». Bátran ment Segesvárhoz, de szinte az öngyilkosok bátorságával. Bem hiába akarta elzavarni a tűzvonalból, de az utolsó percben megujra küzd önmagával: futva menekülne a csatából,² hogy — — Ép itt van a bökkenő. Új életet, mást — ő, nem kezdhet, a régi pedig már idegen tőle, kigyógyult belőle. Elmúlt a láz és vele, sőt talán ép ezért az élet is. Petőfi sohase lehetett volna

¹ Julius 2.-án Mezőberénybe megy «azon óhajással — írja Arany Jánosnak 1849. július 11-én, hozzá intézett utolsó levelében (A. J. levelezése I. 200. l. 79. levél — *vajha soha többé a nyilvános életnek még csak küszöbére se kényszerítene sorsom*; s most itt vagyunk, s a mely percekben végkép felejttem, hogy hazám is van, tökéletesen boldog vagyok.» De ugyanekkor véres verset ír: a *Föl a szent háborúra!* címűt.

² A Petőfi utolsó órájáról szóló tudósításokat l. *Életr.* III. 374—382. II. V. ö. Ady 748—9. l.

az, minek talán maga is szánta magát az Apostolban.¹ Neki Petőfinek maradva egyszerűen lehetetlen volt túlélni Segesvárt.² Így új, igaz értelemmel mondhatjuk, hogy «az erdődi George Sand» csakugyan «szimbolumos büntetése», de egyszersmind érdemtelenül szigorú végzete is volt — bár csak egyéb tényezőkkel együtt — Petőfi kisiklott életének és zsenije egy döntő eltévelyedésének, melybe gyenge szive rántotta. Elfelelte, hogy Bérangerben álmodozó természetét, Szendrey Juliában a csendes családiasság igérvényét szerette meg. Már magukért is, azokul is szereti, miknek később ismeri fel őket. A francia forradalmárok és Petőfi Sándorné, kik végzetesen megmaradtak szive egyedüli bejáratosainak a legveszedelmesebb ingerlékenység idején, hova is sodorhatták volna máshová az életét — a szerelem teljes átengedésével — rábízót, meggondolatlan vak követőjüket, mint a lelki meghasonlásba és végromlásba?

Láttuk, hogy Petőfi életének csakugyan két determináló csillagzata van: a szabadság és a szerelem, csak hogy mindkettőnek két alakját kell megkülönböztetni. A szabadságvágy 1846-ig az egyéniségének — bizonyos behatások után — megfelelő művészi szabadságvágy, néha a politikai szabadságvágy sablonhangú, nem szívből-lélekből szóló, meggyőződéstelen belezengésével, de ennek élő színezete csak 1846 után van. Szerelmei 1846 előtt a körülményeknek, művészi szabadságvágyának erőszakolt tartozéka, nem alaptermészetének függvénye. Álmodozó monogám lelke 1846 után Juliában jut igaz, természete szerint való szerelemhez. De ép vesztére. A nő, a második én, kinek trónust adott — csalóka meggyőződéssel — szívében, vagy nem ismerte vagy temperamentumánál fogva nem respektálhatta az igazi Petőfit: Az 1846 után olvasmányai lejtőjére tévedőtől még azt az egyensúlyozót is elvette, melyet elméletisége adott volt neki. Petőfi idővel talán

¹ Nem oszthatjuk Pogány József vélekedését («Petőfi sorsa az Apostola sorsa lett volna». 515. l.), ki erősen pártszínezettel főleg Babits i. m. cáfolására írta cikkét. Így kiemeli Babits ellen, ki szerint P. «minden történelmi érzék és vatesi előrelátás nélkül» volt, P. «nagy történelmi és politikai tudását» (518.) Bizonyosságul könyveinek jegyzékére hivatkozik, de nem látszik tekintetbe venni, hogy a történelmi könyvek jelentékeny része a (valószínűleg) meghozatni szándékoltak jegyzékében van (meg nem voltak Petőfinek) és azt is feleli, hogy történelmi érzéket semmiféle könyvtár se biztosít. Amit még bizonyosságul felhoz, igazán nem tudjuk, hogy értsük; mert hogy 1848-ban «előrelátta» a köztársaságot, annak még ma sem láthatjuk hifeltérdemlő értékét, hogy pedig 1849-ben *talán* előre látta volna a szociális republikát — arra nem tudunk reflektálni.

² Más vonatkozásban Ady is így konkludál 249 (és 745.) l.: «úgy ahogy élt, — ez az istennél több ember, pórul jár ha meg nem hal».

realisabban megalapozhatta volna a talajt, melyre idő előtt állíttatott. Csakhogy felesége természetével és befolyásával éretlen tetté válni kényszerítette a költői lázalmokat s mint rossz olvasmányok egyik szövetségese sikeresen közreműködött abban, hogy egy fantomot, egy nem Petőfi egyéniségére szabott lázalmot: a népszabadság bajnokságának szerencsétlen tetszelgését a valóság látszatára emelje és e belülről előkészítetlen nagy ugrást, melyet az egyéni fejlődés nem követhetett rázkódások nélkül, a költő életével fizettesse meg; ama költőével, aki csak amateur szabadsághős tudott lenni mindvégig, a legrettenesebb realitások között is. Pedig mi mindent végezhetett volna még e tünemény, ha megmarad eszméi *művészi* kiélésénél.

Ami nehézség tehát Petőfi költészetében és életében felmerült, az mind az *álmodozó alaptermészet*, az ebből folyó, de sokban ellentétes, — mert reakciókkal felébresztett — *művészi szabadságvágy* és a szív résén hozzáférkezett, de egyéniségétől idegen rész: a *politikai szabadságvágy* harcából, újabb és mind erősebb lázszimptomákat okozó összeolvadásából, magyarázódik. A két első tényező aránylag nyugodtabb harca 1846 előtt folyik le s nagyjában kompromisszummal végződik, hiszen nem is merőben ellentétes felek küzdöttek. Így áll Petőfi 1846-ban az új harc elé, mely a küzdő tényezők természete szerint örületes fokig emelkedik és rettenetes, halálos következetességgel torolja meg az álmodozó alaptermészet hibáját: a viaszszívűséget.¹

Ez az állandó harc — amellet, hogy nagyságának alapfeltétele (hiszen harmonikus ember sohase nagy lírikus), — magyarázza költészetének és egyéniségének látszólagos ellenmondásait és érthetlenségeit, de amellet, sőt épen ezáltal és ebben: bámulatos egységét és egyöntetűségét is. Ilyen zivataros lelkiállapotokban, anélkül hogy a kenyérért írás tényezőjére túlzó súlyt fektetnék,² igazán nem várhatjuk tőle, hogy akademikusan lemérje magát és diszcernálja, mi az, ami lelkével és mi az, ami csak hangulatával rokon. Ez állandó lázas

¹ A Pester Zeitung cikkírója látta meg legélesebben Petőfi titkát, mikor a szabadszállási kudarc után a Mirabeau lelkes utánczóját vigasztalva a kettőjük közti végzetes különbséget e szóval fejezi ki: «Mirabeau hatte das Herz im Kopfe» (1848. június 21.). Ezt megfordítva és általánosabb érvényre emelve mondjuk mi Petőfi végzetének, hogy *csak szíve volt és abban volt a feje is*.

² Gyulai 152—3. l. ép a pesszimizisztikus hangú költeményekről írva fontosnak tartja — és méltán — hogy P., kinek verseiből kellett élnie, mindenféle hangulatában mindent megír és amely mohón várják, oly mohón ki is ad.

harcból magából megértjük egyénisége és költészete összes érthetlenségeit, az elvakult vadság és gyengéd szelidség kaleidoszkopszerű változásait. Mindkét végre van oka, az állandó láz is készteti, hogy emésztetlenül írjon le mindent: rettenetes komplikált valami egy nagy költő psychéje! Értjük, miért írja 1847-iki ki nem adott előszavában a meztelenítő önvallomást, hogy Múzsája «régi szép napok holttestei, meggyilkolt remények halálhörgése, a családások boszorkánysipításai között dalol *féltévelyodottan*»: Petőfi költésének virága egy folyton fokozódó, lázasan én-ellenes és új én felé törő kóros folyamat, harc, mely végül úgy lelkileg, mint fizikailag felemészti.

De ép ez az állapot biztosítéka, hogy az ellenmondások látszólagosak, gyökerük egységes-egy lélek földjéből nő. Négyes egy képét tovább fejlesztve: ¹ annyira csupa lángolás ez a harcoló egyéniség, hogy nemcsak a tárgyak, melyeket költészete körébe von, de az idegen ható anyagok is belevesznek hevébe: csak ez melegít és ragyog minden versében s a lángbaborított tárgy vagy idegen lélek csak szint vagy alakot (pl. a refraindal) adhat e kiválóan egységes, de csak fenti értelemben egységes költői szellemnek. Ez az egység az *emberben* megbomlik, mikor a *gyakorlati* Petőfi külsőségekig menő utánzással tolja a mestereivé fogadott franciákat előtérbe. A *költőben* a helyes költői érzék majdnem végig fenn tudta tartani: költeményeiben aránylag *igen ritkán* érezhető ama kiélezett törekvés, mely eltanult elméletek népszerűsítését célozná. Irányzatosság csak a kritikák szemüvegén diszkreditálhatja az Apostolt. Az Petőfi, csak ép egy «dagály»-órában. Itt inkább ama — történelmi balladák formájába öntött — költeményekre célzunk, (a «Nép barátja,» «Munkások újsága» s hasonló című néplapokba szánta és nyomatta is őket), melyeket Hartmann ² mint «silány balladákat, fényes izgató iratokat» jellemzett. E költemények itt-ott már csakugyan veszélyeztetik költői egyéniségét és a *költőt* az 1846 utáni *emberrel* összekeveredve mutatván, a déroute árnyékát vetik előre.

*

Petőfiről alkotott felfogásunk — legrövidebben összefoglalva — a következő:

Az álmodozó alaptermészetből a korai reakciók a művészhajlamot és ezzel a művészi szabadság szinte elementárisan nyilvánuló vágyát váltják ki. E két egymást kergető tényező a szerelemmel —

¹ Id. h. 152—3. l.

² 65. l.

1846 körül — nagyjában a nyárspolgáris, elméleti művészt, Petőfi legtisztábban látható, legőszintébb alakulatát eredményezi. Külső és belső nedvek öntözik e Petőfiben az élményes alapokból sarjadó nemzeti rajongás és politikai szabadságvágy fejlődésképes, de elméleti, gyengéd virágait, melyeket szerencsétlen forróságok és záporok (innen néhány zavaró és idegenszerű színárnyalat) csalókan és — vesztére szöktetnek fel. A költő személyi és — úgy külső, mint belső — környezeti viszonyai ugyanis nem kedveztek az elméletiségnek és lázas lelkének ingerlékenységét kerítővé téve, reálisra és így már a költőtől idegennek érelették azt. A kiforrás lázából már 1848-ban kilátszik a teljesen kisiklott élet, mely költőiségét is készült fenyegetni, mikor a halál talán véletlenül, talán némi kétségbeesés nemtörődömsége folytán, talán rettenetes kegyetlenséggel, talán jótékony kimélettel a csupaseb költő iránt, elvette a nehezen elképzelhető kifejetet . . .

A sajátos viszonyok okozzák, hogy bár abban, amit 1846 után ír és cselekszik, olykor alaptermészetétől legtávolabb eső hangok csengenek fel, — minthogy e fokozatot túlélni, kiheverni és túlszárnyalni nem volt alkalma, ellenben ép ez időszakból maradt meg költészetének legélénkebb, legpatetikusabb, legkülsőségebb vagy legáltalánosabb, szóval: legtetszetősebb része, — máig tartja magát ama nézet, hogy ez mutatja az igazi Petőfit.

Szeretnők hinni, hogy e tévhit megmásvításához sikerült — a nagy tünemény minden károsítása nélkül — hozzájárulunk.

MARÓT KÁROLY.